

УДК:373.167.1.:94(3)

Сабиров Мухаммет Эргешович*кенже илимий кызматкери,**КР УИАнын Түштүк бөлүмүндөгү**Гуманитардык жана аймактык изилдөөлөр институту***Сабиров Мухаммет Эргешович***младший научный сотрудник,**Институт Гуманитарных и региональных исследований НАН КР***Sabirov Muhammet Ergeshovich***Junior Research Fellow at the Institute for**Humanitarian and Regional Studies of the National Academy**of Sciences of the Kyrgyz Republic*

3. МАГЗУНИНИН «ФЕРГАНА ХАНДАРЫНЫН ТАРЫХЫ» ЭМГЕГИНДЕ КЫРГЫЗДАРДЫН ТАРЫХЫНЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Аннотация. Макалада XIX кылымда Кокон хандыгынын ордосунда хандын катчысы, иш башкаруучусу болуп кызмат кылган Зиябидин Магзунинин 1865–1888-жылдар аралыгында жазган, Стамбул шаарындагы китепканада сакталып келген, 883 барактан башкача айтканда, 1 666 беттен турган «Фергана хандарынын тарыхы» аттуу көлөмдүү кол жазмасындагы кыргыздар жана Кыргызстандын тарыхы менен байланышкан маалыматтар иликтөөгө алынып, аларга талдоо жүргүзүлүп, илимий баа берилди.

Негизги сөздөр: Кокон хандыгы, Полот хан, Музафар шаа, Зиябидин Магзуни, Махрам, Бото-Кара, миңбашы, датка, ордо, кыргыз, кыпчак.

ОБЗОР ИСТОРИИ КЫРГЫЗОВ В РАБОТЕ З.МАГЗУНИ «ИСТОРИЯ ПРАВИТЕЛЕЙ ФЕРГАНЫ»

Аннотация. В статье рассматривается история кыргызов и Кыргызстана освещенная в рукописи “История правителей Ферганы” Зиябидина Магзуни служившего писарем и делопроизводителем во Дворце правителя Кокандского ханства XIX века, написанная в периоды 1865-1888гг. сохраненная в библиотеке Стамбула, объемом 883 листа, то есть 1 666 страниц. Исследована, анализирована и дана научная оценка информации о кыргазах и истории Кыргызстана упомянутой в рукописи.

Ключевые слова: Кокандское ханство, Полот хан, Музафар шаа, Зиябидин Магзуни, Махрам, Бото-Кара, миңбашы, датка, ордо, кыргыз, кыпчак.

REVIEW OF THE HISTORY OF THE KYRGYZ NATIONALITY IN THE WORK OF Z.MAGZUNI «HISTORY OF THE KINGS OF FERGANA»

Abstract. The article discusses the history of the Kyrgyz people and Kyrgyzstan, illuminated in the manuscript “The History of the Rulers of Fergana” by Ziyabidin Magzuni, who served as a clerk in the Palace of the king of the Kokand Khanate(Kingdom) of the 19th century, written in the periods of 1865-1888. preserved in the library of Istanbul, with a volume of 883 sheets, that is, 1666 pages. Researched, analyzed and given a scientific assessment of the information about the Kyrgyz and the history of Kyrgyzstan mentioned in the manuscript.

Keywords: Khanate (Kingdom) of Kokand, Polot Khan, Muzafar Shaa, Ziyabidin Magzuni, Makhram, Boto-Kara, Minbash, Datka, Ordo, Kyrgyz, Kypchak.

Акыркы такталган маалыматтарга караганда Зиябидин Максым азыркы Ош облусунун Ноокат районуна караштуу Төөлөс айыл аймагындагы Жүлгө айылында жашаган төөлөс уруусунун өкүлү болуп, Кокон хандыгынын ордосунда хандын катчысы, иш башкаруучусу болуп кызмат өтөгөнү маалым.

Зиябидин Максым 1818-жылы туулгандыгын биз орус изилдөөчүсү В.П.Сальковдун эмгегинде жазылган маалыматтардын негизинде эсептеп чыгардык. 1898-жылы Анжиян көтөрүлүшү мезгилинде В.П.Сальков: «З.Магзуни 80 жаштарда болгон жана илгери Полот хандын эң жакын адамы болгон», - деп жазат [4; 36-б]. Демек, жогоруда аталган автордун пикирине таянсак, Зиябидин Максым 1818-жылы туулган болот. Анын соңку тагдыры тууралуу генерал-лейтенант М.А.Терентьев: «Мулла Зияутдин дагы эле тирүү жана жашынып жүрөт. Кол салуу учурунда ал эмес, мулла Гияз каза болгон» [5; 482-б], деп жазса, орус тарыхчысы И.П.Ювачев: «... молдо Зиябидин Кашкарга качып кеткен» деп белгилеген [6; 977-б.]. Ал эми түрк булактарына таянсак, З.Магзуни 1898-жылы Анжиян көтөрүлүшүнүн мезгилинде курман болгон [7; 15-б].

З.Магзунинин «Фергана хандарынын тарыхы» аттуу эмгеги 1865-1888-жылдар аралыгында жазылган. Бул 833 барак же 1666 беттен турган кол жазма. Ал эски чагатай тилинде жазылып, Стамбул шаарындагы китепканада сакталып келген. Аны 1992-жылы белгилүү окумуштуу, профессор Анвар Мокеев таап, анын көчүрмөсүн Кыргызстанга алып келген. Аталган эмгекти Молдо Сабыр жана Омор Соороновдор которуп, 2007-жылы жарыкка чыгарышкан [1].

З.Магзунинин «Фергана хандарынын тарыхы» аттуу эмгегинде: негизинен Абдырахманбектен (Шералы хандын чоң атасы) тартып, Полот ханга чейинки Кокон хандыгында болуп өткөн тарыхый окуялар камтылган. Эмгекте Кокон хандыгына кызмат кылган Жусуп миң башы, Мухаммет Назарбек аким, Мусулманкул миңбашы, Алымкул лашкарбашы, Алымбек датка, Полот датка, Токтоназар датка, Кедейбай датка, Сатыбалды датка, Сейитбек датка,

Сарымсак датка ж.б. кыргыз инсандарынын бейнелери менен таанышсак болот.

Зиябидин Максымдын «Фергана хандарынын тарыхы» аттуу кол жазмасында мындай маалыматтар кездешет: Адам аттары деген бөлүгүндө, «Полот хан» деген адам атына Зиябидин Максым: «Кыргыздар көтөргөн Кокондун акыркы ханы. Мала ханды хан көтөргөндө ак кийиздин бир четинен кармап турган» деп түшүндүрмө берип, өзүнүн кол жазмасындагы 659, 769, 770а, 829а-беттердеги кездешкен «Полот хан» жөнүндө айтып жаткандыгын көрсөтөт» [1; 261-б.].

Аталган беттерде дагы мындай маалыматтар кездешет: «659-бет. Элетийадан эч бир адам калбады, алар азил-тамаша менен Малабекти ак кийизге салып, Хан көтөрүп ийишти. Кийиздин бир бурчун Алимбек кыргыз, экинчи бурчун Саитбек кыргыз кармады. Дагы бир жеринен Полот кыргыз кармады. Так жасап ага Малабекти отургузушту» [1; 220-б.].

«769-бетте: Кудайархан Кудайдын тагдыры менен Оренбургга барды. Капырлар Ханзада ханды да алып кетишти. Аалам бузулду. Кыргыздар Полоткан дегенди хан көтөрүшүп, анан бийлик кыргыздарга өттү» [1; 239-б.].

«770а-бетте: Ошентип, Полоткан шаани-шөкөттүү болду. Кыргыздар сарттардын башына келген балаа болду» [1; 239-б.].

«829а-бетте: Хан Азирет кеткенден кийин бир Полоткан деген падыша чыкты. Ал байларды чогултуп, «Силерде Саид Мухаммат Кудайархандын малы, мүлкү бар экен» - деп, баарын тартып алган эле» [1; 248-б.].

Жогоруда 659, 769, 770а, 829а-беттерде кездешкен «Полот хан» боюнча Зиябидин Максым кол жазмасынын «Адам аттары» деген бөлүгүндө «Полот хан - кыргыздар көтөргөн Кокондун акыркы ханы. Мала ханды хан көтөргөндө ак кийиздин бир четинен кармап турган» [1; 261-б.] деген түшүндүрмө берет.

Ошол эле мезгилде Зиябидин Максым эмгегинин 760-бетинде: «Фергана шаары ойрон болуп, Кожонт алынды... Кыргыз менен кыпчак биригип, Полоткан деген бир жетим баланы хан көтөрүштү...», 761-бетте: «Бир тараптан кыргыз, кыпчак

Полотканды апкелип Маргаланда турушту. Каапырлар Кудайарканды Коконго да койбой, Ташкентке жиберди...» [1; 238-б.]. Зиябидин Максым өзүнүн кол жазмасынын 760-761-беттериндеги Полотканга эч кандай түшүндүрмө бербейт.

Жогоруда З.Магзунинин эмгегинде келтирилген маалыматтар «Полот хандан экөө болгонбу же тарыхта эки адамды бир адам кылып коюшканбы?» деген суроону пайда кылат. Мүмкүн, мурунку авторлор эки адамды атайылап, бир адамга айландырышкан (идеологиялык максатта), же болбосо тийиштүү деңгээлде тарыхый адабияттар менен тааныш болушкан эмес» деп тарыхчы Нурбек Туран бул суроолорго жооп табуу үчүн «Полот-хан» темасын кайрадан көтөрүп, текшерип, ар бир инсандын тарыхтагы ордун, ролун аныктоо тарыхтын негизги талабы деп, жаңы өңүттө бул теманы илимий изилдөөгө алган. Анын негизинде ал «Полот-хан: Кокондун акыркы ханы» деген монографиясын 2019-2020-жж. жазып, жарыялаган [3]. Автор монографиясында 117 тарыхый булактарга таянып, З.Магзунинин эмгегинде Полот хандар тууралуу келтирилген маалыматтарды илимий иликтөөгө алган. Натыйжада Кокон хандыгынын жоюлуш мезгилинде (1875-1876-жж.) эки Полот хан болгондугун далилдиген.

Анын бири Исхак Асан уулу (бостон уруусунан), 1873-жылы жайында Сафед-Булан мазарында «Полот хан» деген жалган ат менен хан көтөрүлгөн. Исхак-Полот ханды кыргыз төбөлдөрү колдобогон, ал карапайым элдин бири эле. Ошондуктан, аны эч ким тааныган эмес жана ал Шер датка, Мусулманкул бий, Абдымомун датка сыяктуу ордо төбөлдөрүнүн саясий оюнундагы «кол баласы» болгон. Аталган кыргыз төбөлдөрү өлгөндөн кийин Исхак Асан уулун 1875-жылы август айынын башында Насирдин хандын адамдары, Иса олуя менен Абдырахман абтобачы, Исхак-Полот ханды амал менен туткундап Махрам чебине, терең орго салып коюшкан [3; 93-б.]. Ал 22-августа Махрам чебинде Насирдин хандын жашыруун буйругу менен тымызын өлтүрүлгөн. Исхак Асан уулунун сөөгү Фергана облусундагы Бай-Кабыл кыштагына коюлган [2; 186-б.]

Экинчиси Полот Токтогул уулу (төөлөс уруусунан), 1875-жылы 27-сентябрда Бото-Кара кыштагында өз аты менен «Полот хан» деп көтөрүлгөн. Полот Токтогул уулун көптөгөн кыргыз урууларынын бийлери, хандыктын төбөлдөрү жана кожонун тукумдары колдогон. Полот Токтогул уулу, башкача айтканда, Полот датка 1844-жылы Алымбек датканын колдоп, Мады жана Ош тарапта Мусулманкул миң башыга каршы күрөшкөн. Алымбек датканын уулдары – Абдылдабек, Асанбек, Мамытбектерди жаш кезинен эле билген. Ал 1847-жылы Чыгыш Түркстандагы «Жети кожонун козголоңу», 1857-жылы «Валихан төрөнүн козголоңу» деп аталган көтөрүлүштөргө катышып, Каттахан төрө, Валихан төрө, Кичикхан төрөлөргө өз аскерлери менен жардам берген. Полот датка 1858-жылы Алымбек датка, Сейитбек датка менен биргеликте Мала ханды Кокон тактысына отургузушкан (Ошондуктан З.Магзуни «Кыргыздар көтөргөн Кокондун акыркы ханы. Мала ханды хан көтөргөндө ак кийиздин бир четинен кармап турган» деп жазып жатат). Ал Мала ханга кызын берип, хандын кайнатасы болгон. 1863-жылы Алымкул аталык, Миңбай датка, Шатман кожолор менен Мала ханды уулу Султан Сейитти Кокон тактысына көтөрүшкөн. 1865-жылы орустар менен Ташкент шаары үчүн салгылашууда Алымкул аталык курман болгондон кийин, Полот датка калган аскерлери менен Ферганага кайтып келип, Кудаярхан бийликке келгендигине байланыштуу Кашкарга, эмир Жакыпбекке кеткенге аргасыз болгон. Ал жерде эски таанышы, санаалашы катарында эмир Жакыпбекке «Жети шаар» мамлекетин курууга көмөктөшкөн. 1870-жылдардын башында Кашкардан кайтып келген Полот датка кайнатасы Музаффар шаанын бийлигин кайтарып алуу үчүн Каратегинге Раим шаага каршы жүрүш жасаган жана Музаффар шаанын кызына үйлөнгөн. 1876-жылы 19-февраль күнү Исфайрам-Сайдын Чавайындагы үңкүрдө Полот хан 10 жоокери менен генерал М.Д.Скобелев тарабынан жиберилген айтемир-тейит уруусунан чыккан Мырзакул датка жана оштук Бекжан башында турган 30 аскер менен айыгышкан аткылашуудан кийин гана колго түшүп

берген. Ал К.П. Кауфмандын буйругу менен 1876-жылы 1-мартта Маргалаң шаарынын чоң базарында Кокон хандыгынын акыркы ханы – Полот Токтогул уулу даргага асылган [3; 90-95-б.].

Демек, Зиябидин Максымдын «Фергана хандарынын тарыхы» аттуу эмгегиндеги

бул жаңы маалыматтар кыргыздардын жана Кыргызстандын Кокон хандыгынын жоюлуш мезгилиндеги (1875-1876-жж.) тарыхына жаңы толуктоолорду киргизип, аны байытып, болуп өткөн тарыхый окуяларга тактоо киргизүү менен баалуу.

Адабияттар

1. *Магзуни*. Фергана хандарынын тарыхы. – Бишкек: «Турар», 2007. – 275 б.
2. *Маккамбаев А.* Охнанын тарыхы. Тарыхый-документалдуу жыйнак-эссе. – Биринчи китеп. – Орозбеков кыштагы, 2017. – 474 б.
3. *Нурбек Туран*. Полот хан: Кокондун акыркы ханы. Монография. – Бишкек: «Avrasya press», 2020. – 168 б.
4. *Сальков В.П.* Андижанское восстание в 1898 г. (Сборник статей). – Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1901. – 130 с.
5. *Терентьев М.А.* История завоевания Средней Азии. В трех томах. – 1906. – Т. 3. – XI + 495, 30 с., с картами и планами.
6. *Ювачев Ив.* Кубанжан датка: киргизская царица Алая // Исторический вестник. – 1907. – Декабрь. – С. 954-980.
7. *Fazılбек Atabek uulu. Dükçü eşan vakası.* – Bişkek: Avrasya Press, 2010. – 120 s.